

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 2 (101)

Астана
2023

БАС РЕДАКТОР

СЫДЫҚОВ
Айбек Жексенәліұлы

– PhD, ҚР Ұлттық музейінің директоры (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

ИБРАЕВА
Ақмарал Ғосманқызы

– тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, ҚР Ұлттық музейі директорының орынбасары (Қазақстан)

ТАЙМАҒАМБЕТОВ
Жәкен Қожахметұлы

– тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейінің бас ғылыми қызметкері (Қазақстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашұлы

– тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының бас ғылыми қызметкері (Қазақстан)

АЙМҰХАМБЕТ
Жанат Әскербекқызы

– филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті Қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры (Қазақстан)

ҮМІТҚАЛИЕВ
Ұлан Үмітқалиұлы

– тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті Археология және этнология кафедрасының меңгерушісі (Қазақстан)

МЕРЦ
Виктор Карлович

– тарих ғылымдарының кандидаты, Торайғыров университеті, Ә.Х. Марғұлан атындағы Біріккен ғылыми археологиялық орталық директоры (Қазақстан)

ЖАБАҒИН
Мақсат

– тарих ғылымдарының кандидаты, «Ұлттық биотехнология орталығының» Адам генетикасы зертханасының меңгерушісі (Қазақстан)

БИҒОЖИН
Ұлан

– PhD, Назарбаев университетінің қауымдастырылған профессоры (Қазақстан)

САБИТОВ
Жақсылық

– PhD, «Жошы Ұлысын зерттеу» зерттеу институтының директоры (Қазақстан)

ДЮПЮИ
Паула

– PhD, Назарбаев университетінің қауымдастырылған профессоры (Қазақстан)

ҚАРА
Әбдуақап

– доктор, профессор, Мимар Синан көркем өнер университетінің профессоры (Түркия)

ШАМИЛЬОГЛУ
Юлай

– PhD, Висконсин университетінің профессоры (АҚШ)

АЙТПАЕВА
Гүлнар Аманқызы

– филология ғылымдарының докторы, профессор, Жүсіп Баласағын ат. Қырғыз Ұлттық Университеті, «Айгине» мәдени-зерттеу орталығының директоры (Қырғызстан)

РАДИВОЖЕВИЧ
Мильяна

– PhD, Лондон университеті колледжі, Археология институтының археология кафедрасының қауымдастырылған профессоры (Ұлыбритания)

EDITOR-IN-CHIEF

Aibek Sydykov – PhD, Director of the National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Akmaral Ibrayeva – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the Kazakhstan National Academy of Natural Sciences, Deputy Director of the National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Zhaken Taimagambetov – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of NAS RK, Chief Researcher of the National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Zainolla Samashev – Doctor of Historical Sciences, Chief Researcher of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology of CS MSHE RK (Kazakhstan)

Zhanat Aimukhambet – Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh Literature of the L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Ulan Umitkaliev – Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Archaeology and Ethnology of the L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Victor Merts – Candidate of Historical Sciences, Director of the A.Kh. Margulan Joint Archaeological Research Center (Kazakhstan)

Maxat Zhabagin – Candidate of Historical Sciences, Head of the Laboratory of Human Genetics of the National Center of Biotechnology (Kazakhstan)

Ulan Bigozhin – PhD, Associate Professor of Nazarbayev University (Kazakhstan)

Zhaxylyk Sabitov – PhD, Director of the Institute for the Study of Ulus of Jochi (Kazakhstan)

Paula Dupuy – PhD, Associate Professor of Nazarbayev University (Kazakhstan)

Kara Abdulvahap – Doctor, Professor, Professor at Mimar Sinan University of Fine Arts (Turkey)

Uli Schamiloglu – PhD, Professor of the University of Wisconsin (USA)

Gulnara Aitpaeva – Doctor of Philology, Professor, Director of the Aigine Cultural Research Center of the Zh. Balasagyn Kyrgyz National University (Kyrgyzstan)

Radivojevic Miljana – PhD, Associate Professor of the Department of Archaeology of the Institute of Archaeology of the University College London (UK)

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

СЫДЫКОВ
Айбек Жексеналиевич

– PhD, директор Национального музея РК
(Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ИБРАЕВА
Акмарал Госмановна

– заместитель председателя коллегии, Академик Казахстанской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Национального музея РК (Казахстан)

ТАЙМАГАМБЕТОВ
Жакен Кожаметович

– Академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор, Главный научный сотрудник Национального музея РК (Казахстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашұлы

– доктор исторических наук, профессор, Главный научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МНВО РК (Казахстан)

АЙМУХАМБЕТ
Жанат Аскербековна

– доктор филологических наук, профессор кафедры казахской литературы Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

УМИТКАЛИЕВ
Улан Умиткалиевич

– кандидат исторических наук, заведующий кафедры Археологии и этнологии Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

МЕРЦ
Виктор Карлович

– кандидат исторических наук, директор Объединенного археологического научно-исследовательского центра им. А.Х. Маргулана (Казахстан)

ЖАБАГИН
Максат

– кандидат исторических наук, профессор, Заведующий Лаборатории генетики человека Национального центра биотехнологии (Казахстан)

БИГОЖИН
Улан

– PhD, Ассоциированный профессор Назарбаев университета (Казахстан)

САБИТОВ
Жаксылык

– PhD, Директор научного института "Изучения Улуса Джучи" (Казахстан)

ДЮПЮИ
Паула

– PhD, Ассоциированный профессор Назарбаев университета (Казахстан)

КАРА
Абдулвахап

– Доктор, профессор Университета изящных искусств имени Мимар Синана (Турция)

ШАМИЛЬОГЛУ
Юлай

– PhD, профессор Висконсинского университета (США)

АЙТПАЕВА
Гулнара Амановна

– доктор филологических наук, профессор, директор культурно-исследовательского центра «Айгине» Кыргызского Национального университета им. Ж. Баласагына (Киргизстан)

Радивожевич Миљяна

– PhD, ассоциированный профессор Кафедры археологии, Института археологии Университетского колледжа Лондона (Великобритания)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Тарих / History / История

- Гиззатов С.М. 1921-1922 жылдардағы Орал губерниясындағы ашаршылық: себептері, жүру барысы және зардаптары
Gizzatov S.M. Famine in the Ural province of 1921-1922: causes, stages and consequences
Гиззатов С.М. Голод в Уральской губернии 1921-1922 гг.: причины, стадии и последствия 6

Археология / Archaeology / Археология

- Байғалиев Ж.Р. Батыс Қазақстанның ортағасырлық қалаларындағы кан арналары және суфалар
Baigaliyev Zh. R. Kan canals and sufas in medieval cities of Western Kazakhstan
Байғалиев Ж.Р. Каналы кан и суфы в средневековых городах Западного Казахстана 24

Этнология / Ethnology / Этнология

- Бейсегүлова А.К. Өзбекстан және Түркия қазақтары арасындағы ұлттық құндылықтар мен мәдени мұралар: қолданылуы мен қастерлеу деңгейі
Beysegulova A.K. National values and cultural heritage between the Kazakhs of Uzbekistan and Turkey: the level of use and storage
Бейсегүлова А.К. Национальные ценности и культурное наследие между казахами Узбекистана и Турции: уровень использования и хранения 33
- Рахимов Е.К., Искаков Қ.А. Музейлік этнографияның өзекті мәселелері
Rakhimov Y., Iskakov K. Current problems of the museum ethnography
Рахимов Е.К., Искаков К.А. Актуальные проблемы музейной этнографии 54

- Байбосынова Ү.М. Сыр бойы қазақтарының дәстүрлі эпикалық шығармаларындағы ислам тақырыбы
Baibosynova U.M. Islam in the traditional epic works of the Kazakhs of Syrdarya
Байбосынова У.М. Ислам в традиционных эпических произведениях казахов Сырдарыи 67

- Сайлау А., Жалғасбайқызы Л. Сыр бойындағы ислам құндылықтары
Sailau A.K., Zhalgasbaikyzy L. Islamic values of the Syr region
Сайлау А.К., Жалғасбайқызы Л. Ценности ислама региона Сырдарыи 87

Музейтану / Museology / Музееведение

- Ақжасарова А.К., Жұмағұлова Қ.Б. ҚР Ұлттық музейінің қорларындағы Ж. Тәшеневтің жеке заттарының топтамасы
Akzhasarova A.K., Zhumagulova K.B. Collection of personal belongings of Zh. Tashenev from the funds of the National Museum of the RK
Ақжасарова А.К., Жұмағұлова Қ.Б. Коллекция личных вещей Ташенева Ж. из фондов Национального музея РК 103

Өнертану / Art history / Искусствоведение

- Батырева К.П., Батырева С.Г. Образ учителя Зая-пандиты в изобразительном искусстве Калмыкии
Batyreva K.P., Batyreva S.G. The image of the teacher Zaya-pundita in the visual arts of Kalmykia
Батырева К.П., Батырева С.Г. Қалмақ бейнелеу өнеріндегі Зая-пандита ұстаздың бейнесі 110

- Ақсақалова Ж.А. Қазақ хандығы тарихының кескіндеме өнеріндегі көрінісі
Aksakalova Zh.A. Reflection in the visual arts of the history of the Kazakh Khanate
Аксақалова Ж.А. Отражение в изобразительном искусстве истории казахского ханства 123

Тұлғалар / Personalia / Персоналии

- Мұхтар Қожа. Өзбекәлі Жәнібековтің үш хаты
Mukhtar Kozha. Uzbekali Dzhanibekov 's letters
Мұхтар Қожа. Письма Узбекали Джанибекова 137

Біздің музейдің тарихы / История нашего музея / History of our museum

- Нурахметова Г.Б. Предыстория появления музеев в Павлодарском Прииртышье
Nurakhmetova G.B. Pavlodardaghy Ertis öңirinde музейлердің пайда болу тарихы
Нурахметова Г.Б. История возникновения музеев в Павлодарском Прииртышье 145

Археология / Archaeology / Археология

<https://doi.org/10.47500/2023.v14.i2.02>

FTAMP 03.20; 03.41; 03.61

Байғалиев Ж.Р.

«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК

Атырау қ., Қазақстан

e-mail: baigalievzh@mail.ru

БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ КАН АРНАЛАРЫ ЖӘНЕ СУФАЛАР

Аңдатпа. Еліміздің тарихы ерте кезеңдерден бастап Дешті Қыпшақ даласын мекендеген халықтардың тарихымен тығыз байланыста дамып келеді. Халқымыз осы уақыт аралығында сан түрлі саяси оқиғалардың куәсі болды. Бүгінде қазақ халқы өзінің терең тарихын, рухани құндылықтары мен мәдени-мұраларын қалпына келтірумен айналысуда. Соның бірі – қазақ тарихының маңызды бөлшегі ретінде алтынордалық ортағасырлық қалалар тарихын айта аламыз. Ұлы Жібек жолының қарқынды дамуы, қала аумағы арқылы сан ғасырлар бойы жолдар, саяхатшылар, миссионерлер, ғалымдар, көптеген саудагерлердің жүруі Орта Азия аумағында қалалық мәдениеттің дамуына түрткі болды. Оған дәлел – қалаларды жылыту жүйелері болған кан арналары және суфалардың салынғандығы, су, кәріз құбырлары және т.б. Мақалада Батыс Қазақстан аумағында орналасқан ортағасырлық қалалар туралы мәлімет келтірілген.

Кілт сөздер: Алтын Орда, Батыс Қазақстан, тарих, археология, Сарайшық, суфа, кан арнасы, ғылыми зерттеулер.

Кіріспе. Бүгінде тарихшы ғалымдар ғылыми-зерттеу жұмыстарын Алтын Орда тарихына және сол кезеңдегі Қазақстандағы тарихи ескерткіштер мен қалалардың дамуы мен қалыптасуына байланысты жүргізіп келеді. Еліміздің батыс аймағында бірнеше ортағасырлық қалалар орналасқан. Қазақстанның ұлан-байтақ жерінде ежелгі замандардан бері халықтар мал шаруашылығы және егіншілікпен айналысқан.

Ертеден бізге жеткен қалалық өмір, ондағы халықтардың әлеуметтік жағдайы, дамыған ірі-ірі қалалардың тарихи-мәдени аймақтар бөлінісі арқылы көзге түседі. Бұндай аймаққа Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу өңірін, Орталық және Батыс Қазақстандағы ортағасырлық қалаларды жатқызамыз. Қала мәдениетінің дамуына негіз болған фактор ретінде ерте және ортағасырдағы сауда жолдарының дамуын айта

аламыз. Сауданың дамуы қолөнер, зат айырбастау және мәдениеттің дамуына ықпал етті. Қалалар – қолөнер мен сауданың орталығы болды. Елді мекендер шет елдермен, қала маңындағы дала көшпенділерімен алыс-беріс, саудамен айналысты. Ал бұл өз кезегінде қолөнершілік, егіншілік пен мал шаруашылығы, тоқымашылық және тиын жасау шеберханаларының өркендеуіне себеп болды. Сонымен қатар, Қазақстандық археологтар ұзақ жылдар бойы Іле және Жоңғар Алатауы, Іле бойы алқабы, Орталық Қазақстан аймағы, Алтай таулары мен Балқаш бойы, Үстірт жазықтығы, Сырдария және Жайық өзені бойларында зерттеу жұмыстарын жүргізді. Олар бұл аймақтарда көне қалалардан Отырар, Тараз, Сығанақ, Сарайшық, Түркістан (Иасы), Қойлық, Сауран, Сайрам қазбаларын зерттеп, тарихи деректерді жариялады (Байпақов, 2007: 5).

Батыс Қазақстанда ортағасырлық қалалар Жайық өзені бойында орналасқан болып, Алтын Орда кезінде Ұлы Жібек жолының қарқынды дамуы нәтижесінде қалаларда мәдениет, ғылым, білім дамуын жалғастырды. Олардан Сарайшық, Жалпақтал және Жайық, Ақтөбе-Лаэти қалаларын айта аламыз. Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалар орнында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде ортағасырда қалалық мәдениеттің дамығанын байқаймыз (Сагидуллаев, 2022: 159).

Сарайшық – орта ғасырларда шығыс пен батысты байланыстыратын Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан, қолөнері мен саудасы дамыған және қала құрылыс саласының өркендеуі, халықтың тұрмысы, мәдениеттер алмасуы орын алған, жазба деректерде Ұлысу деп аталатын ағысы күшті

өзеннің оң жағалауында орналасқан өркениетті қалалардың бірі. Тарихи қала орнында жүргізілген қазба жұмыстары барысында қыш-құмыра фрагменттері, мыс және күміс тиындар, сүйектен жасалған бұйымдар, одан өзге сол кездегі халықтың тұрмыс-тіршілігін бейнелейтін тұрғын үй-жайлар, суфалар және кан арналары анықталды. Ортағасырлық Сарайшық қаласы орнында археологиялық зерттеулер XX ғасырдың 20-30 жылдарынан бастап қолға алынды. 1937 жылы Н.К. Арзютов кешенді қазба жұмыстарын жүргізді. Сонымен қатар С.П. Толстов бастаған Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы ортағасырлық Сарайшық қаласы орнына барлау жасады. 1950 жылы археолог Ә.Х. Марғұлан, ғылыми қызметкер Г.И. Пацевич және фотограф А.А. Попов бастаған топ Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясын ұйымдастырды. Ортағасырлық Сарайшық қаласы орнында жүргізген зерттеулері нәтижесінде қала тарихы, Алтын Орда мемлекеті құрамындағы орны және қаланың мәдени қабатына байланысты маңызды мәліметтер келтіреді. Ә. Марғұлан зерттеулерінен кейін Сарайшықты кешенді зерттеу мәселесі кейінге қалдырылып келді. Бұл аралықта XX ғасырдың 70-80 жылдарындағы Л. Галкин зерттеулерін де атап өткен жөн. 1989 жылдан қала орнында археологиялық зерттеулер қайта жаңғыра түсті. Бұл зерттеулерді археолог З. Самашев жетекшілігінде Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы жүргізді (Байғалиев, 2022: 21).

Н.К. Арзютов археологиялық қазба жұмыстарын бастамас бұрын қала тарихын әртүрлі деректер негізінде зерттеуді қолға алады. Оның жұмысының негізгі мақсаттарының бірі ортағасырлық

тұрғын үйлер орнын анықтау болды. 1937 жылғы археологиялық қазба жұмыстары барысында «кан» арналары және «суфалар» табылған. Зерттеу нәтижелері «Отчет и дневник о раскопах на месте развалин Золотоордынского города Сарайчик» есебінде келтіріледі. Кешендегі қазба жұмыстары кезінде №13 траншеядан көптеген жәдігерлер табылған. Анықталған бөлмелердің бірінде жылыту пеші және «кан» арнасы толық сақталған¹. Н.К. Арзютов зерттеулерінен кейін Ә. Марғұлан және Л.Л. Галкин де ортағасырлық қала аймағынан кан және суфаларды кездестіреді.

Л.Л. Галкин 1981 жылы Сарайшыққа жасаған барлау жұмыстары барысында Жайық өзені жағасындағы қаланың мәдени қабатын су шайып, көптеген ғимараттар су астында қалғанын келтіреді. Одан өзге барлау кезінде XIII–XIV ғасырға тән мәдени қабат ашылып қалған. Ол шикі кірпіштен салынған ғимараттың қалдықтары болып шықты. Сонымен қатар жағалауда басқа да ғимарат іздері қалған, мысалы жылыту жүйесі болған «кан» арнасы².

Кейінгі жылдары Сарайшықтағы қазба жұмыстары жалғасып отырды. Бұл зерттеулер археолог З. Самашевтың есімімен тығыз байланысты.

1990 жылғы археологиялық зерттеулер нәтижесінде ортағасырлық қаланың мәдени қабатының тереңдігі

¹ Арзютов Н. Отчет и дневник о раскопах на месте развалин Золотоордынского города Сарайчик. АН КазССР институт истории, археологии и этнографии им. Ч. Валиханова. г. Алматы. 1937. – 15 л. // 7 л.

² Галкин Л.Л. Отчет о работе Средне-волжской экспедиции Института археологии АН СССР проведенной в 1975 году в Гурьевской области Казахской ССР. 19 с. / 14 с. Фонд Атырауского областного историко-краеведческого музея. КП 2606

шамамен 3-3,5 м-ге дейін жетіп, оны XII–XVI ғасырларға жатқызады. Одан өзге қаланың мәдени қабатын екі кезеңге бөліп көрсетеді. Олар: төменгі қабат – XII – XIII ғғ. және жоғарғы қабат – XIV – XV ғғ. Ал одан да кейінгі кезең ретінде XVI–XVII ғғ. жатқызады. Сонымен қатар, анықталған тұрғын үйде тандыр мен «кан» жылыту жүйесінің қалдықтары тазартылды. Жылыту «кан» арналары суфалардың біреуінің (немесе екеуінің) астында орналасқан. Ғимарат суфасының жанында қарапайым пеш немесе тандыр болуы мүмкін. Тандырдың қалдықтары №3 нысанда кездесіп, оның негізгі диаметрі 42 см, сақталған биіктігі 28 см, қабырғаларда қалыптың ішкі жағында тарақ тәрізді өрнектер салынған³.

1996 жылғы археологиялық қазба жұмыстары барысында көптеген құнды жәдігерлер анықталды. Н.К. Арзютов және Л.Л. Галкинның жұмыстарымен салыстырғанда 1996 жылғы қазба жұмысы нәтижесінде бірнеше кан арнасы мен суфалар, оған қоса тандыр пештер мен ошақтар анықталған. Қазба жұмыстары туралы «Отчет о работах Западно-Казахстанская экспедиции в Атырауской и Манкыстауской областях в 1996 году» есепте суфалар мен кан арналарына толықтай сипаттама берілген. Кан арнасы және суфа №2 қазба нысанында табылған. Қазба жұмыстары кезінде ені 240 см келетін суфа кездескен. Суфаның оңтүстік бөлігі жақсы сақталған болып, 21x20x6 см өлшемді шикі кірпіштерден пайдаланылған. Ал кан арналары суфаның батыс бөлігі арқылы жүргізілген. Одан өзге бұл аймақтан 4 жылыту мұржалары табылған. Олардың ені 10-15 см-ге тең. Қазба аймағының солтүстік-батысынан ошақ орны анықталып, ол оңтүстіктен

³ ҚР БҒМ ӘМА АИА. 1990 ж., 2 т., 2306 іс., 5 п. // 1-3 п.

келген кан арнасына байланысқан. №2 қазба орнынан осыған ұқсас тағы бірнеше суфа мен кан арналары кездесіп отырған⁴.

1997 жылғы археологиялық қазба жұмыстары 9 секторда жүргізілді. 1996 жылғы қазба жұмыстарымен салыстырмалы түрде аумағы біршама үлкен болды. №12, №21 нысанда жүргізілген зерттеулер нәтижесінде бөлмелерден 2 суфа орны анықталған. №12 нысан өлшемі 5,40 x 3,65 м, ал қабырға биіктігі 1,5 – 1,7 м. Бөлменің солтүстік-шығыс қабырғасы бойынан тандыр іздері және кан арнасы табылды. Оған қарама-қарсы қабырға бойында екінші суфа анықталған. Ал №21 өлшемі 4,15 x 4,85 м, қабырғасының биіктігі 1,1 – 1,2 м, қалыңдығы 0,75 – 0,87 м. Оның оңтүстік-батыс бұрышында есікашылған, одан төменде ағаш табалдырықтың іздері сақталған. Тандыр, оның айналасында кан, екі суфа және басқа да интерьерлер орналасқан. Нысанда анықталған суфа өзіндік ерекшелікке ие. Яғни, «...Одна суфа сложена комбинированно: низ – из трех рядов обожженного, а верх – одного ряда сырцового кирпичей, затем полностью обмазана глиной» деп келтірілген⁵.

Одан өзге 2003 жылғы археологиялық зерттеулерде өзенге жақын аймақтардың мәдени қабаты Алтын Орда кезеңіне дейін қазылды. Нәтижесінде 2 түрдегі тұрғын үйлер орны анықталды. Олардың

біріншісі, қазбаның оңтүстік бөлігінде орналасқан 2-4 бөлмелі үйлерден құралған. Қабырғасына саз балшықтан жасалған кірпіштерден пайдаланған. Бөлменің өлшемі 4x5 м болып, суфа және тандыр пештер орналасқан. Суфаның биіктігі 40 см, ал ені 9-150 см болды. Бөлме іші сыланып ақталған. Ал екінші типтегі үйлер қазба аймағының орталық бөлігінде орналасқан. Олар көп бөлмелі үйлер болды. Бұл құрылымдардың қабырғалары көбінесе сазды кірпіштерден басқа, 75x50x20 см өлшемді пахса блоктарын қамтыды. Сонымен қатар, үй-жайларда 2 түрдегі ошақтар байқалды. Бірі тіктөртбұрышты болса, екінші онша үлкен болмаған тандыр пеш көлемінде. Ғалымдардың жоғарыда келтірілген сипаттамалары негізінде тұрғын-жайлар XIV ғасырдың басына келеді. Одан өзге осы жылғы археологиялық қазба жұмыстарында табылған нумизматикалық жәдігерлер негізінде Сарайшықтың саяси-экономикалық жағдайы өзгергенін байқаймыз. Бұл жылғы қазба жұмыстары барысында анықталған суфалардың бір ерекшелігі еден және суфа үстінде қамыс іздерінің сақталғандығы⁶.

Жалпы алғанда 1999 және 2003 жылғы қазба жұмыстары кезінде анықталған суфалар ерекшелікке ие. 1999 жылғы суфада өрнектер байқалған болса, 2003 жылғы суфада қамыс төсеніштері орны байқалған. Ол тұрғындардың әлеуметтік жағдайына байланысты жасалған болса керек.

И. Тасмағамбетов, З. Самашевтың «Сарайшық» атты еңбегінде қала қалыптасу тарихын бірнеше кезеңге

⁴ҚР БҒМ ӘМА АИА. 1996 ж., 2 т., 2463 іс., 438 п. // 77 п.

⁵Самашев З. «Восточный Прикаспий в древности и средневековье. Проблемы трансформации и взаимодействия кочевых и оседлых культур» / Отчет о работах Западно-Казахстанской археологической экспедиции ИА МН – АН РК на городище Сарайчик в 1997 году по договору с Атырауским областным Управлением культуры. Атырау облысы тарихи-өлкетану музейі. Алматы, 1998. - 312 с. // 2 с.

⁶«Отчет по договору с РГКП «Хан Ордалы Сарайшық» по теме «Археологические раскопки аварийно-спасательного характера на городище Сарайчик» в 2003 году. Сарайшық музей-қорығы. - Алматы, 2004. - Т.1. – 189 с. // 9 с.

бөліп қарастырады. Қаланың екінші кезеңге тән болған құрылыс нысандарынан П және Г әрпі типті суфалар кездесіп отырған. Сонымен қатар, еңбекте суфа жайлы: «Стены и суфы штукатурились, белились, украшались кошмой и коврами. В ряде домов полы выкладывались красным жженым кирпичом с белоснежной алебастровой расшивкой. Рядом с топкой обычно фиксировалась ташнау, представлявшая собой большой сосуд без дна, полностью врытый в землю, над которым в полу делалась выкладка из обожженных кирпичей с отверстиями...» делінген. Ал үшінші кезеңінде қалада тұрғын үйлер тығыз орналасқан болып, көп бөлмелі кешендер 20x12 м көлемде болса, тұрғын үй бөлмелері 4x5 м болды. Осы кезеңге тән болған үйлер мен суфалардың ерекшелігі төмендегідей: «Некоторые суфы имели топки, характерные для домостроительства бассейна р. Сырдарьи без топочной пол с закладочным отверстием сверху. В жилых помещениях пол был сложен из обожженного кирпича. В архитектуре и внутренних интерьерах сплетаются традиции Нижнего Поволжья, Хорезма и Сырдарьи» (Тасмагамбетов, Самашев, 2001, 62-72).

Батыс Қазақстанда Сарайшықтан басқа ескерткіштер мен ортағасырлық қалалар және шағын қалашықтар кездеседі. Солардың бірі XIV ғасырға тиесілі қалашық Атырау қаласынан 6 шақырымда солтүстік-шығыс бетінде орналасқан Ақтөбе-Лаэти қалашығы болды. Археолог Л.Л. Галкин өзінің негізгі зерттеулерін осы көне қала орында алып барды. Осындай зерттеулерінің бірінде қаланың тұрғын үй кешеніне назар аударды. Яғни, «...что жилые помещения с очагами и отапливаемыми канами, суфами располагались в

восточной части усадьбы, примыкавшей к главной улице поселка». Анықталған ғимараттың батыс бөлігі арнайы тұрмыстық мақсаттарда қолданылған. Зерттеулер нәтижесінде осы аймақтан шыны бұйымдар, сүйектен жасалған заттар, керамикалық ыдыстар, мыс және алтын тиындар анықталған. Алтын Орда дәуіріндегі алтыннан соғылған тиындар хорезмдік тиындар екені белгілі болды⁷. Л.Л. Галкинның 1979 жылғы зерттеулері нәтижесінде 38 ғимарат анықталды. Бұл өткен жылдармен салыстырғанда үлкен нәтиже болған. Ғимараттардың дерлік көпшілігінде суфалар және кан арналары анықталған. Бірақ кей жағдайларда ұзын кан арналары да кездескен (Сагидуллаев, 2022, 170). Бұл анықталған ғимарат бөлмелерінің өзіндік құрылысы не болмаса көлеміне байланысты болған. Себебі, осыған ұқсас кан арналары Сарайшық, Жалпақтал қалалары орындарында анықталмаған. Бұл да болса Ақтөбе-Лаэти қаласының өз дәуірінде қарқынды дамығандығын көрсетеді.

Жалпақтал қалашығы Батыс Қазақстан облысының Казталов және Жаңақала аудандарының шекарасында, Қарасұқ ауылдық округінде орналасқан. Аумағы 68 гектар. Қалашықтың орталық бөлігінде биіктігі 2 м-ге дейін және диаметрі 50 м-ге дейін бірнеше ірі төбелер, қалған бөлігінде бірнеше ондаған кіші төбешіктер байқалады. Қала орнында 2010 жылы қазба жұмыстары жүргізіліп, 10x10 м аумақта барлау қазба жұмыстары жүргізілді. Бұл жылғы қазба жұмыстарының ерекшелігі мәдени қабаттаң тарихи жәдігерлердің көп

⁷Талкин Л.Л. Отчет о работах Волго-Уралской экспедиции института археологии АН СССР в 1981 г. Гурьевской области Казахской ССР. Атырау облысы тарихи-өлкетану музейі. 1975. - 22 с. // 17 с.

кездесуі. 2010 жылғы қазба жұмыстары барысында 4000-ға жуық күйдірілген керамикалық ыдыстар анықталды. Келесі жылы №1 қазба аймағында 2010 жылғы жұмыстар одан әрі жалғасты. Қазба жұмыстары барысында төртбұрышты нысан кездесті. Онда кішігірім екі құрылыс орны сақталған. Көлемі – 6,9 – 7,1 x 9,4 м. Оның жанынан суфа ашылды. П – пішіндес келген суфаның батысында тандыр пеш орны байқалған. Суфалар 2012 жылғы қазба жұмыстары барысында да кездескен. Дегенмен олардың барлығы стандартты көріністе болды. Суфа қыштан жасалған бұйымдардың қалдықтарымен толтырылған. Олардың арасынан сүйектен жасалған өлшемі 7,4 x 3,5 см көлемдегі жәдігерлер анықталған (Марискин, 2014: 163-164).

Жалпақтал қаласынан табылған суфалар Сарайшық қаласынан табылған жәдігерлерге қарағанда ерекшеленеді. Жалпы алғанда суфалардың көлемі және сыртқы көріністері ұқсас келгенін байқаймыз. Осыған байланысты М.Н. Сдықов өзінің «Средневековые города бассейна реки Урал» атты еңбегінде Жалпақтал қаласы суфаларының Сарайшық және Жайық қалаларындағы суфалардан ерекшелігі «ташнаудың» кездеспегендігі болды (Средневековые, 2014: 112).

Батыс Қазақстандағы қалалардың бірі – Жайық. Қала орны 2001 жылы профессор М.Н. Сдықов басшылығында жүргізілген зерттеулер нәтижесінде анықталған. Ал, 2005 жылы «Жайық» деп аталған. Қала орны жалпы 10 гектар

аумақты алып жатыр. Сонымен қатар, екі бөлікке бөлінген. Біріншісі – қала орналасқан аймақ 8 гектар шамасында болса, екіншісі 2 гектар көлемдегі жерлеу орындары. Жайық қаласында жүргізілген қазба жұмыстары барысында тұрғын үй-жайлар, қыш күйдіру орындары, жерленімдер анықталып, олардан сан түрлі құнды жәдігерлер табылған. Одан өзге II – секторынан суфа және кан іздері байқалған. Қазба жұмыстары барысында қыш кірпіштермен қалағандығы белгілі болды. Жанында тандыр пеш орны сақталған. Суфаның көлемі 90 x 30 см, биіктігі 20 см. Жалпы алғанда қала құрылысы оның алтынордалық мекендердің бірі екендігін білдіреді. Сонымен қатар, т.ғ.к. М. Қалменов ескерткіштің археологиялық қабаты бір кезеңнен тұратындығын, сондықтан бұл жерде халық қысқа уақытқа ғана қоныстанған деген пікірде (Қалменов, 2014: 171-191).

Қорыта келгенде, Каспийдің солтүстігі және Жайық өзені жағасында орналасқан ортағасырлық қалалардың құрылысы бір-біріне ұқсас келеді. Жалпы жылыту жүйесі суфа және кан арналарында да тым қатты ерекшеліктер байқалмайды. Бұл қалалардың архитектуралық құрылыс өнері Хорезм және Орталық Азия қалаларына тән. Суфа және кан арналарының қазба жұмыстары кезінде жиі-жиі табылуы аймақта қала құрылысының жоғары дамығандығын көрсетеді. Бұндай қалалар Алтын Орда мемлекетінің қаншалықты өркендегеніне дәлел екені ақиқат.

Әдебиеттер

1. Байпақов К.М. Ежелгі және орта ғасырлардағы Отырар. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2007. – 248 бет.
2. Байғалиев Ж.Р. Ортағасырлық Сарайшық қаласының археологиялық зерттелу тарихынан /магистрлік диссертация жұмысы. – Атырау, 2022. – 70 б.
3. Калменов М.Д. Городище Жайык. Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Ежегодник. Вып. 1. / под.ред. Сдыкова М.Н. – Уральск, 2014 – 248 с., 32 с. цв. илл.
4. Марискин Д.В. Городище Жалпактал. Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Ежегодник. Вып. 1. / под.ред. Сдыкова М.Н. – Уральск, 2014 – 248 с., 32 с. цв. илл.
5. Сагидуллаев Д.З. Золотоордынские поселения Северо-Восточного Прикаспия: география, топография, домостроительство. Поволжская археология, 2022. - №2 (40). – 159-174 ст.
6. Средневековые города бассейна реки Урал / Ред. М.Н. Сдыков. Уральск: Полиграфсервис, 2014. - 187 с.
7. Тасмағамбетов И. Самашев З. Сарайчик. - Алматы: ОФ «Берел», 2001. – 320 с.

References

1. Baipaov K.M. Ejelgi jáne orta ǵasyrlardaǵy Otyrar. – Almaty: «Qazyǵurt» baspasy, 2007. - 248 bet.
2. Baǵaliev J.R. Ortaǵasyrlyq Saraishyq qalasynyń arheologialyq zerttelý tarihynan /magistrlik disertasia jumysy. – Atyraý, 2022. – 70 b.
3. Kalmenov M.D. Gorodishe Jayyk. Voprosy istorii i arheologii Zapadnogo Kazahstana. Ejegodnik. Vyp. 1. / pod.red. Sdykova M.N. – Ýralsk, 2014 – 248 s., 32 s. sv. illústr.
4. Mariskin D.V. Gorodishe Jalpaktal. Voprosy istorii i arheologii Zapadnogo Kazahstana. Ejegodnik. Vyp. 1. / pod.red. Sdykova M.N. – Ýralsk, 2014 – 248 s., 32 s. sv. illústr.
5. Sagidyllaev D.Z. Zolotoordynskie poselenia Severo-Vostochnogo Prikaspiya: geografia, topografia, domostroitelstvo. Povoljskaiia arheologia, 2022. - №2 (40). – 159-174 st.
6. Srednevekoveye goroda baseina reki Ýral / Red. M.N. Sdykov. Ýralsk: Poligrafservis, 2014. - 187 s.
7. Tasmagambetov I. Samashev Z. Saraichik. - Almaty: OF «Berel», 2001. – 320 s.

Байғалиев Ж.Р.

РГКП «Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшык»
г. Атырау, Казахстан
e-mail: baigaliievzh@mail.ru

КАНАЛЫ КАН И СУФЫ В СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДАХ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация. История нашей страны с ранних времен развивается в тесном контакте с историей народов евразийского континента. За это время наш народ стал свидетелем различных политических событий. Сегодня казахский народ занимается восстановлением своей глубокой истории, духовных ценностей и культурного наследия. Одним из них можно назвать историю золотоордынских средневековых городов как важной части казахской истории. Бурное развитие Великого Шелкового пути, многовековые маршруты по территории города, передвижение путешественников, миссионеров, ученых, многочисленных торговцев стимулировали развитие городской культуры на территории Средней Азии. Доказательством тому служат системы каан и суфы, которые являлись системами отопления городов, водопроводные, канализационные трубы и т.д. В статье приводятся сведения о средневековых городах, расположенных на территории Западного Казахстана.

Ключевые слова. Золотая Орда, Западный Казахстан, история, археология, Сарайшык, суфа, кан, научные исследования.

Baigaliyev Zh. R.

RSBSE "State Historical and Cultural Museum-Reserve "Saraishyq"
Atyrau, Kazakhstan
e-mail: baigaliievzh@mail.ru

KAN CANALS AND SUFAS IN MEDIEVAL CITIES OF WESTERN KAZAKHSTAN

Abstract. The history of our country has been developing since the earliest times in close contact with the history of the peoples of the Eurasian continent. During this time, our people have witnessed various political events. Today, the Kazakh people are engaged in restoring their deep history, spiritual values and cultural heritage. One of them, as an important part of the Kazakh history, is the history of the medieval cities of the Golden Horde. The rapid development of the Great Silk Road, the movement of roads, travelers, missionaries, scientists and many traders through the territory of the city for many centuries stimulated the development of urban culture in Central Asia. This is evidenced by the furnace channel, which were heating systems for cities, also the construction of sufus, water and sewer pipes and etc. The article provides information about medieval cities located on the territory of western Kazakhstan.

Keywords. Golden Horde, Western Kazakhstan, history, archeology, Saraishyq, sufa, kan, scientific research.

Мақала, Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі Мәдениет комитетінің 2021-2023 жылдарға арналған «BR10164208 Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII-XV ғғ.)» жобасы аясында жазылды.

Автор туралы мәлімет:

Байғалиев Жүніс Рүстемович, «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК ғылыми қызметкері, магистр

Сведения об авторе:

Байғалиев Жунис Рустемович, Научный сотрудник РГКП «Государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшық», магистр

Information about the author:

Baigaliev Zhunis Rustemovich, Researcher of the RSBSE "State Historical and Cultural Museum-Reserve "Saraishyq", Master